

УДК 37.017.4(477)091

РОЗВИТОК ІДЕЇ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ

Дзюбенко Ірина, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0001-6409-0074

E-mail: dzubenko_i@ukr.net

У статті досліджено проблему розвитку ідеї формування громадянськості у вітчизняній педагогічній думці. Мотивовано необхідність формування громадянськості, що має на меті виховання особистості, розвиток особистісних рис характеру та якостей, світогляду, почуттів, вчинків та норм поведінки, способу мислення, спрямованих на саморозвиток та розвиток демократичного та громадянського суспільства в Україні. Категорії «громадянськість», «громадянська позиція», «норма права» конкретизуються у педагогічному і соціально-педагогічному аспектах.

Ключові слова: громадянськість; громадянське виховання; громадянська самосвідомість; громадянська позиція; громадянська поведінка; норма права; виховання особистості; демократичне громадянське суспільство.

DEVELOPMENT OF THE IDEA OF CITIZENSHIP FORMATION IN DOMESTIC PEDAGOGICAL THOUGHT

Dzyubenko Iryna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Educational Technologies and Pedagogical Creativity, Pavlo Tychyna State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-6409-0074

E-mail: dzubenko_i@ukr.net

This article examines the problem of developing the idea of forming citizenship in domestic pedagogical thought. The need for the formation of citizenship is motivated, aimed at educating the individual, developing personal traits and qualities, world-view, feelings, actions and norms of behaviour, way of thinking aimed at self-development and development of democratic civil society in Ukraine. The categories "citizenship", "civil position", "rule of law" are specified in pedagogical and socio-pedagogical aspects.

Today in Ukraine, we can observe both trends in the development of ideas of citizenship – on the one hand, the processes of state formation require unity based on the formation of civic qualities of the community, manifestations of citizenship and appropriate actions towards the idea of statehood. It is considered that these tendencies can develop in two ways – confrontation, intolerance or dialogue, a constructive approach to solving problems. The analysis of civic education development in the national pedagogical thought is provided by the author.

Civic education is illustrated by changes in the goals, content and methods of organizing the activities of the subjects of the educational process. The essence of civic education is characterized by systematic, purposeful, social, planned and systematic motivation. As shown in the article, most of the existing educational systems and programs for the education of student youth are focused on the development of critical thinking, independent search for meaning in life and the development of skills of active

behaviour. These changes make new demands on the implementation of the process of civic education of student youth in higher education, on the individual as a whole, able to understand and independently implement the basic ideas of competence-oriented education. Accordingly, the formation of citizenship aims at educating the individual, developing personality traits and qualities, world-view, feelings, actions and norms of behaviour, way of thinking aimed at self-development and development of democratic civil society in Ukraine.

Keywords: *citizenship; civic education; civic self-awareness; civil position; civic behaviour; rule of law; personality education; democratic civil society.*

Сучасна підготовка високопрофесійних фахівців потребує суттєвого посилення самостійної оптимально продуктивної діяльності майбутніх учителів, розвитку їхніх особистісних якостей і творчих здібностей, умінь самостійно здобувати нові знання і розв'язувати соціальні та професійні проблеми, орієнтуватись у житті суспільства, бути свідомим громадянином, патріотом, професіоналом.

Громадянське виховання характеризується змінами цілей, змісту та способів організації діяльності суб'єктів освітнього процесу. Більша частина наявних виховних систем і програм виховання студентської молоді зорієнтовані на розвиток критичного мислення, самостійного пошуку сенсу життя, виробленню навичок активної поведінки. Ці зміни висувають нові вимоги до реалізації процесу громадянського виховання студентської молоді у вищій школі, до особистості загалом, здатної усвідомити й самостійно втілити основні ідеї компетентісно зорієнтованого виховання.

Метою нашої статті є дослідження проблеми розвитку ідеї формування громадянськості у вітчизняній педагогічній думці, конкретизація сутності громадянського виховання, визначення стратегічних орієнтирів системи громадянського виховання студентської молоді.

Варто підкреслити, що формування громадянськості має на меті виховання особистості, спрямованої на розвиток особистісних рис характеру та якостей, світогляду, почуттів, вчинків та норм поведінки, способу мислення, направленим на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Саме на формуванні таких особистісних якостей громадянина, вихованні демократичного світогляду, що є основною метою громадянського виховання, наголошено в державних нормативно-правових документах, зокрема в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні [7].

На нашу думку, вагомий внесок у розроблення теоретичних засад формування громадянськості здійснили В. Сухомлинський [14], П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька та інші [2], В. Лозова [8] В. Ортинський [9]; О. Рацул [12].

Площина й вектор розгляду проблеми громадянського виховання у вітчизняній і закордонній педагогічній думці постійно змінювалися, залежно від тих соціально-політичних процесів, які відбувалися в суспільстві, політики держави в галузі освіти – все це спонукало до постійного її перегляду, наповнення новим змістом. Насамперед ретроспективний огляд розвитку ідей громадянського виховання має прогностичний характер, дає змогу виявити його сутнісні характеристики в сучасних умовах.

Учений Г. Кершенштейнер на початку ХХ століття розробляє теорію громадянського виховання, насамперед у праці «Державно-громадське виховання німецької молоді» (1915), мета якої – «...виховання гідних для держави громадян, а це означає – прививати громадянам держави такі звички, щоб вони могли прямо або

побічно і свідомо прийняти участь у державному житті, приблизити державу, до якої вони належать, до ідеалу правової чи культурної держави... Розвиток почуття справедливості та згоди, відповідальності та моральної мужності, національності й авторитарності складає необхідну приналежність громадянського виховання» [6, с. 267].

Вагомий внесок і значення праць закордонних учених (К. Вейнберга, Р. Вудса, К. Джанга, Г. Кершенштейнера, Х. Мюнклера, Ч. Паттерсона), їхні намагання створити модель «ідеальної держави», «ідеального суспільства», розв'язати проблему співвідношення особистості та її місця в суспільстві, а головне – визначити якості, чесноти, що притаманні справжньому громадянину, – усі ці спроби розробки теорії громадянського виховання будуть продовжені й у наш час.

Громадянськості та громадянському вихованню значну увагу приділяли українські педагоги та громадські діячі (Г. Ващенко, М. Грушевський, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський) [13; 14; 15]. Питання історичної ретроспективи розвитку ідеї громадянськості та громадянського виховання досліджували П. Вербицька (стаття «Історична ретроспектива розвитку ідеї громадянськості особистості як чинника розвитку демократичного суспільства» (2008)) [9], О. Сухомлинська (стаття «Ідея громадянськості й школа в Україні» (1999)) [16].

Як зазначає О. Сухомлинська, сьогодні в Україні можна спостерігати обидві тенденції розвитку ідей громадянськості – з одного боку, процеси державотворення вимагають єднання на основі формування громадянських якостей спільноти, проявів громадянськості та відповідних вчинків щодо ідеї державності, а з іншого – простежується підхід до громадянськості як абсолютної якості, риси індивіда [16, с. 21]. Вона вважає, що ці тенденції можуть розвиватися двома шляхами – протистояння, непримиримості або ж діалогу, конструктивного підходу до вирішення проблем.

Проаналізуємо розвиток ідеї громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці.

Становлення ідеї громадянського виховання пов'язано з утвердженням основ державності на території Київської Русі у IX–XIV ст., а також князюванням Володимира Мономаха. Так, у праці князя «Повчання» закладено основи загальнолюдських цінностей, до яких належать «...добро, правда, любов, гідність»; національні – «...патріотизм, етнічна гідність, історична пам'ять» [16, с. 29].

Українська національна система виховання досягла значних успіхів в епоху зародження козаччини та відновлення державного, економічного й культурного суверенітету України (XV–XVIII ст.). У цей час з'являються перші праці, присвячені проблемам громадянського виховання. Це твори видатних учених Острозької та Києво-Могилянської академій: С. Полоцького, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди [11; 12], у яких підкреслено велике значення виховання молоді; просвітителі пропонують виокремити періоди у вихованні дітей, де студентство відповідає періоду від 14 до 21 року, для якого характерно розумовий розвиток і громадянське виховання, необхідні, аби вирости чесні громадяни: «...якщо виховуєте в такий спосіб дітей своїх, справжніми будете їх батьками, не тільки тілом, але й духом» [11].

Таким чином, метою виховної системи українських учених-педагогів є усвідомлення необхідності примноження суспільних, державних благ через самопізнання, розвиток своїх здібностей.

У середині ХХ ст. на теренах сучасної України відбувається проголошення культу особистості, починається період застою, панують антигуманні ідеї, що призводять до кризи в громадянському вихованні молоді. Ідея виховання громадянськості не знайшла відображення в працях педагогів радянського періоду, винятком є творчість В. Сухомлинського («Духовний світ школяра» (1961), «Моральний ідеал молодого покоління» (1963), «Народження громадянина» (1970)). У теорії та практиці видатного педагога розкрито поняття «громадянське виховання» та шляхи його формування. Зокрема, науковець розглядає процес громадянського виховання як «...спосіб формування ідейної серцевини особистості – цивільних поглядів, переконань, відчуттів, поведінки, вчинків, єдність слова і справи» [14, с. 432].

У 1970 р. виходить книга «Народження громадянина», де формування громадянськості розглядається на основі гуманізму. Так, В. Сухомлинський вважав, що «...необхідною умовою формування громадянина є організація активного трудового життя шкільного колективу, що всебічно сприяє розвитку громадянської активності кожного індивіда» [14, с. 126]. Він визначив підлітковий вік як «...важливий період для формування громадянина, і вважав, що риси громадянськості виховуються, формуються безліччю впливів педагогічного характеру та некерованих соціальних впливів» [15, с. 128]. Громадянськість, за В. Сухомлинським, передбачає «...формування відчуття приналежності до політичного ладу, відданості великій Батьківщині, першорядність загальних, суспільних інтересів над особистими. Його пошуки в цій галузі найбільше відповідають республіканській традиції» [14, с. 146].

Відновлення ідеї громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці пов'язане з проголошенням незалежності української держави. Першими вченими-науковцями на теренах сучасної незалежної України, які досліджували завдання національного та громадянського виховання молоді, були І. Бех, В. Борисов, М. Боришевський, П. Ігнатенко, В. Поплужний, О. Сухомлинська, К. Чорна та інші [2; 10; 15].

Необхідним є розкриття сутності громадянського виховання з точки зору процесу здійснення виховного впливу. У «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні», «громадянське виховання – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка дає людині можливість відчутти себе в суспільстві морально, соціально, політично й юридично дієздатною і захищеною» [7, с. 4].

Громадянськість як якість особистості включає внутрішню свободу та повагу до держави, любов до Батьківщини й прагнення до миру, почуття власної гідності, прояв патріотизму та культури міжнаціонального спілкування; формування електоральної культури особистості. Головний результат громадянського виховання – самоідентифікація молоді зі зразками громадянської поведінки та, як наслідок цього процесу, – формування громадянськості. Означений результат неможливо досягти без формування таких важливих характеристик особистості, як стійке емоційне ставлення до дійсності, що засноване на громадянсько-патріотичних ідеалах і цінностях, почуттях гідності, самоповаги й відповідальності.

Для формування громадянськості студентської молоді важливе значення мають також: почуття належності до сім'ї, колективу однодумців, малої Батьківщини; життєва мета, місія; почуття захищеності й індивідуальності – розуміння самого себе, впевненість у своїх можливостях і значущості, адекватна оцінка сприйняття другими.

Основними напрямками громадянського виховання виступають процеси формування уявлень про сім'ю, родину, рід і родовід; краєзнавство; знань про історію держави, державні символи, досвід громадянських дій; практичної реалізації своїх можливостей у суспільстві; ознайомлення з традиціями та культурою свого народу; явищами суспільного життя [15, с. 97].

Громадянськість як комплексне поняття розглядається у правознавстві, етиці, психології, соціології, педагогіці, історії, політології. Кожний із цих окремих підходів стає ефективнішим при врахуванні можливостей і результатів інших.

У «Педагогічному словнику» носій громадянськості розглядається як: «особа, що належить до постійного населення конкретної держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави» [11, с. 345]. Такого визначення недостатньо для розуміння сутності громадянськості як глобального, всеосяжного поняття. Його психологічну інтерпретацію можна давати по-різному, залежно від концептуальних позицій авторів.

У політології понятійний зміст категорії «громадянськість» розглядається як «...готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; сукупність високорозвинених моральних якостей суб'єкта, що передбачає: зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» [11, с. 122].

З точки зору філософської думки, громадянськість трактується як «...рівень моральної культури суспільства, моральний імператив, що оцінює ступінь наближення суспільства до таких ідеалів, як обов'язок, відповідальність, гідність, совість, патріотизм, небайдуже ставлення до життєвих проблем, гуманність» [10, с. 33].

Погоджуємося з думкою науковиці В. Лозової, яка стверджує, що громадянська компетентність педагога містить у собі «інтегративну природу, тому що її джерелом є різні сфери культури (духовної, громадської, соціальної, педагогічної, управлінської, правової, етичної, екологічної тощо), вона вимагає значного інтелектуального розвитку, включає аналітичні, комунікативні, прогностичні та інші розумові процеси» [8; 5]. Структура громадянськості представлена сукупністю компонентів, формування яких – завдання громадянського виховання [14, с. 24]. Тож громадянське виховання необхідно розглядати як вид виховання, що поєднує в собі кілька різновидів виховання, а саме: патріотичне, гуманістичне, правове, екологічне.

У глобальному плані громадянськість містить у собі три складові: знання, мотиви, поведінку (вчинки). Співвідношення складових громадянськості можна образно подати у вигляді лійки, найширша частина її представлена знаннями громадянського змісту [15, с. 24].

Правовий компонент громадянськості передбачає сформованість таких якостей особистості, як: законслухняність, відповідальність, правовий обов'язок. Соціальний компонент сформований ініціативністю, нормативністю, комунікативністю особистості; як професіонал, фахівець має бути затребуваним, творчо співпрацювати в команді однодумців. Поведінковий компонент характеризується громадянською активністю, громадянською позицією та громадянським вчинком; «Я-моральне» віддзеркалює емпатію, толерантність, добротність, гуманність.

Отже запропоновані нами характеристики громадянськості визначають її внутрішню структуру, яка формується завдяки таким складовим: сім'я, школа, громада, переконання, самовиховання, норми права.

Погоджуємося з думкою науковця М. Боришевського, який громадянськість характеризує як інтеграцію взаємопов'язаних утворень свідомості та самосвідомості особистості, які виникають на підставі опанування людиною системи громадянських цінностей, котрі стали для неї значущими внутрішніми регуляторами поведінки, діяльності. Критерії громадянської свідомості та самосвідомості молоді дозволяють виокремити цінності як основний елемент становлення громадянськості [2].

Активна громадянська позиція особистості виробляється у процесі взаємодії з соціальним середовищем. Позиція (від лат. *positio* – положення, розташування) визначається як вибудована система відносин людини до певних сторін дійсності, що проявляється в поведінці та вчинках; соціальне утворення особистості, що розвивається; зрілість її характеризується несуперечністю та відносною стабільністю.

К. Чернишова поділяє точку зору сучасних дослідників (І. Бех, В. Кремень, А. Сігова [2]), що громадянську позицію особистості слід розуміти як, по-перше, ціннісно-правовий зв'язок людини й суспільства, заснований на знанні й дотриманні певних прав та обов'язків; по-друге, особистісне прийняття молоді людиною основних проблем мети українського суспільства, здатність бути членом соціального співтовариства й упевненість у захищеності своїх прав з боку суспільства в епоху національного й економічного відродження; по-третє, готовність особистості погоджувати перспективи й мету свого розвитку з перспективою й метою розвитку українського суспільства [2]. Отже, громадянська позиція – явище набуте, системне, що віддзеркалює глибину взаємопроникнення ставлення особистості до своєї країни, суспільства, на знанневому, нормативному й поведінковому рівнях [6].

Процес розвитку громадянської позиції у студентів ґрунтується на соціальному досвіді, який представлено практичними навичками участі в суспільному житті й вихованні громадянських якостей особистості. Такий досвід набувається як під час навчально-виховного процесу, так і у процесі проходження практики. Гармонійне та систематичне поєднання навчально-виховної роботи у вищій школі й громадянської діяльності студентської молоді в суспільстві сприяє зростанню загального рівня сформованості громадянськості, в якій громадянська позиція є однією зі структурних складових [11].

Громадянська поведінка – це громадянська позиція, яка проявляється в активних діях і вчинках, є результатом соціальної активності особистості.

Поведінка громадянина реалізується у дотриманні поведінкових норм суспільства, їхнього виконання під час професійної діяльності.

Отже, громадянська поведінка особистості розглядається нами як структурний компонент громадянськості на основі аналізу низки педагогічних та психологічних підходів, які є результатом прояву громадянської позиції та сформованої самосвідомості громадянина.

У системі соціальних і громадянських норм особливе місце посідають норми права як обов'язкове, формально визначене, цілісне, логічно завершене правило загального характеру, що відповідає визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим

суб'єктом правотворчості з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується ними, включно з можливістю застосування примусу [2].

Нормами права регулюються правові почуття, в яких переживається ставлення особистості до вчинків. Вони тісно пов'язані з моральними, але не тотожні їм. Правові почуття включають повагу до закону, почуття справедливості та послуху перед законом, які визначаються вимогами суспільства.

Процес самореалізації студентської молоді супроводжується особистим становленням й самовираженням у професійному компоненті та посідає гідне місце у формуванні громадянина-професіонала.

На поведінковий компонент у структурі громадянськості впливають сім'я й процес самовиховання. У сім'ї молодь одержує перші уроки громадянськості. Як зазначав В. Сухомлинський, «...джерелом патріотичних почуттів і переконань є любов дітей до батьків і батьків до дітей. Честь батьків, дідів і прадідів, гордість моральним надбанням сім'ї – все це ідейне, моральне, громадянське коріння людської особистості – перша колиска громадянськості» [14, с. 123].

Самовиховання – процес свідомого, цілеспрямованого формування особистості, що супроводжується самопізнанням, самостимуляцією, самоспонуванням і самоорганізацією, самоконтролем [10].

При формуванні центральної складової громадянськості – «Я-моральне» та громадянської самосвідомості – звертаємо увагу на такі чинники впливу, як власні переконання й особиста мотивація. Переконання особистості – це стійкі положення, знання, принципи, якими вона керується в поведінці, діяльності. Переконання студентської молоді обумовлені мотивами – тим, задля чого людина робить певні дії.

Отже, при формуванні громадянськості студентів у навчально-виховному процесі необхідно враховувати всі засоби впливу. Тому стратегічними орієнтирами у визначенні системи громадянського виховання студентської молоді є реалізація історичної традиції, тенденцій вільної та гуманістичної освіти; створення умов для суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників навчально-виховного процесу. Означені наукові підходи дали змогу конкретизувати сутність громадянського виховання, яке характеризується системністю, цілеспрямованістю, суспільністю, плановістю, систематичністю, мотиваційністю. Усвідомленість, цілеспрямованість формування громадянськості виявляється у цілепокладанні й прогнозуванні діяльності, що є фундаментом для розвитку громадянської поведінки та громадянської культури студентської молоді у виховному процесі ЗВО.

До питань, які потребують подальшого дослідження, ми відносимо такі: обґрунтування педагогічних умов формування громадянськості учнівської та студентської молоді, вивчення досвіду формування громадянськості в країнах ЄС. З роботою над розв'язанням зазначених проблем ми пов'язуємо перспективи подальшого наукового дослідження цієї проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин А. Исповедь / пер. с лат.: М. Е. Сергеенко. Вступительная статья А. А. Столярова. М.: Ренессанс, СП ИВО. Сид, 1991. 488 с.
2. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання / П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька. Київ: Шкільна бібліотека. 2003. № 8. С. 3–19.
3. Гегель Г. Философия права. М.: Мысль, 1990. 526 с.

4. Гельвеций К. А. Сочинения: в 2 т. / сост. и общ. ред. Х. Н. Момджяна. М.: Мысль, 1974. Т. 1. 647 с.
5. Гольбах П. А. Избранные произведения: в 2 т. / под ред. Х. Н. Момджяна. М.: Мысль, 1963. Т. 2. 553 с.
6. Кершенштейнер Г. Гражданское воспитание юношества: избранные сочинения. М., 1915. 320 с.
7. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. *Верховна рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80/sp:max15?sp=:max15&lang=ru> (дата звернення: 27.09.2021).
8. Лозова В. І. Формування педагогічної компетентності викладачів вищих навчальних закладів. *Педагогічна підготовка викладачів вищих навчальних закладів: матеріали міжвуз. наук.-практ. конфер.* Харків: ОВС, 2002. С. 3–8.
9. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. К.: Центр учбової літератури, 2009. 472 с.
10. Педагогический словарь / под ред. А. Г. Калашникова. Т. 1. М.: Работник Просвещения, 1927. 1158 с.
11. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Чумаченка. К.: Пед. думка, 2001. 514 с.
12. Рацул О. А. Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України в другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2005. 20 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / перев. А. Д. Хаютина, В. С. Алексеева-Попова. М.: КАНОН-пресс, 1998. 416 с.
14. Сухомлинський В. О. Бесіди про громадянськість. Вибрані твори: в 5 т. К., 1976. Т. 1. 651 с.
15. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори: в 5 т. К., 1977. Т. 3. 649 с.
16. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 20–25.

REFERENCES

1. Avgustin, A. (1991). *Ispoved*. M.: Rennans, SPIVO [in Russian].
2. Vyhovannia hromadianyna: Sutnist gromadyanskogo wuhovannya / P. Ignatenko, W. Poplushnuy, N. Kosareva, L. Krucka. (2003). Kyiv: Shkilna biblioteka [in Ukrainian].
3. Gegel, G. (1990). *Filosofiya prava*. M.: Mysl [in Russian].
4. Gelvecij, K. A. *Sochineniya*. (1974). (Vols 1–2); Vol. 2. H. N. Momdshana (Ed.). M.: Musl [in Russian].
5. Golbah, P. A. *Izbrannyje proizvedeniya*. (1963). (Vols 1–2); Vol. 2. H. N. Momdshana (Ed.). M.: Musl [in Russian].
6. Kershenshtejner, G. (1915). *Grazhdanskoe vospitanie junoshestva*. M. [in Russian].
7. *Konceptiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini: Werhovna rada rховна Ukrainy*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80/sp:max15?sp=:max15&lang=ru> [in Ukrainian].
8. Losova, V. I. (2002). *Formuvannia pedahohichnoi kompetentnosti vykladachiv vyshchych navchalnyh zakladiv. Pedagogichna pidhotovka vykladachiv vyshchych navchalnyh zakladiv: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: OVS [in Ukrainian].
9. Ortynskyi, V. L. (2009). *Pedahohika vyshchoi shkoly*. K.: Centr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
10. *Pedagogischeskij slovar*. A. G. Kalaschnikova (Ed.). (1927). (Vols. 1–2; Vol. 1). M.: Rabotnik Prosvescheniya [in Russian].
11. *Pedahohichniy slovnuk*. M. D. Chumachenka (Ed.). (2001). K.: Ped. dumka [in Ukrainian].
12. Ratsul, O. A. (2005). *Formuvannia hromadyanskosti u studentiv vushchych navchalnyh zakladiv Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia. Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
13. Rysso, Zh. Zh. (1998). *Ob obschestvennom dogovore, ili princypy politicheskogo prava*. M.: KANON-press [in Russian].
14. Suhomlynskyj, V. O. (1976). *Besidy pro hromadianskist. Vubuani twory*. (Vols 1–5); Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
15. Suhomlynskij, V. O. (1977). *Narodzhennia ghomadianyna. Vubuani tvoruu*. (Vols 1-5); Vol. 3. Kyiv [in Ukrainian].
16. Suhomlynaska, O. O. (1999). *Idei hromadianskosti j schkola v Ukraini. Schliah osvity – The Way of Education, 4, 20–25* [in Ukrainian].